

Slon na Zemplíne

Príbehy Slovenska

Andrej Bán

„Svadbu sme tu nemali
už najmenej desať rokov,
no ak počkáte, bude asi
pohreb.“

absynt
prekliati / reportéri



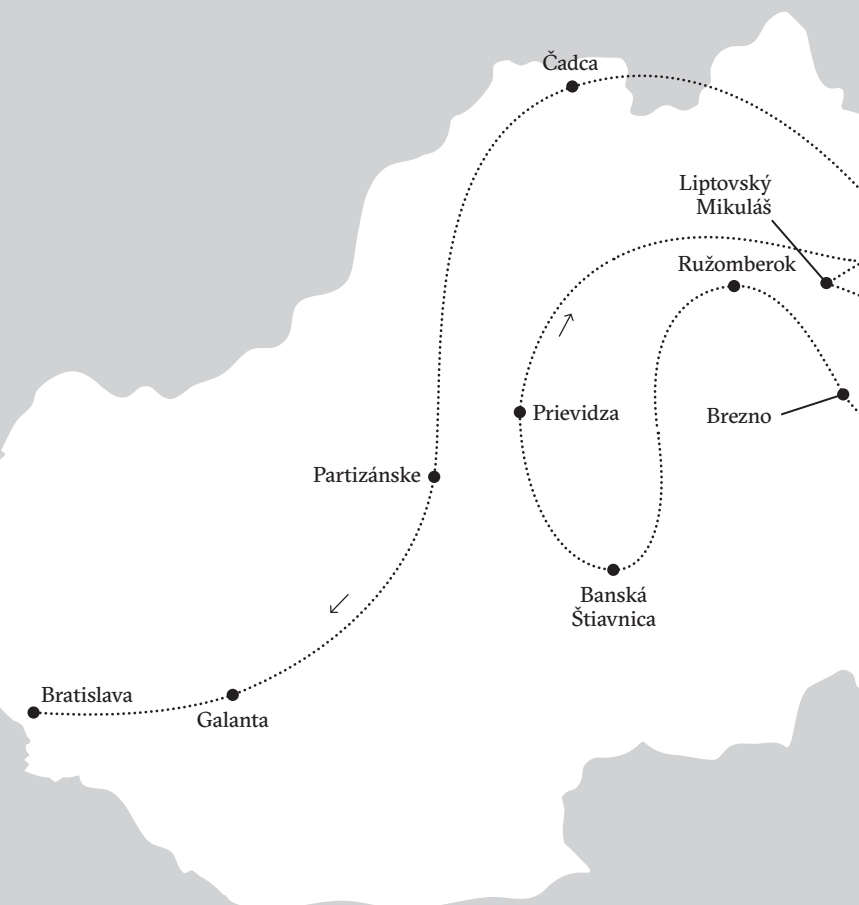
absynt

Andrej
Bán
Slon na
Zemplíne
Príbehy
Slovenska

Prekliati reportéri
Absynt 2018

*„Teraz sa objavuje Slovensko síce tiež
z rôznych strán, ale predovšetkým ako krajina
plná problémov, ktoré čakajú na riešenie;
ako krajina s mnohými tmavými kútmi, do
ktorých vedú ‚prašné cesty‘, krajina, v ktorej
je ešte priveľa chudoby a zaostalosti, hladu po
práci, vzdelaní, uplatnení.“*

Historik Lubomír Lipták v knihe *Slovensko v 20. storočí*



Čadca

Liptovský
Mikuláš

Ružomberok

Brezno

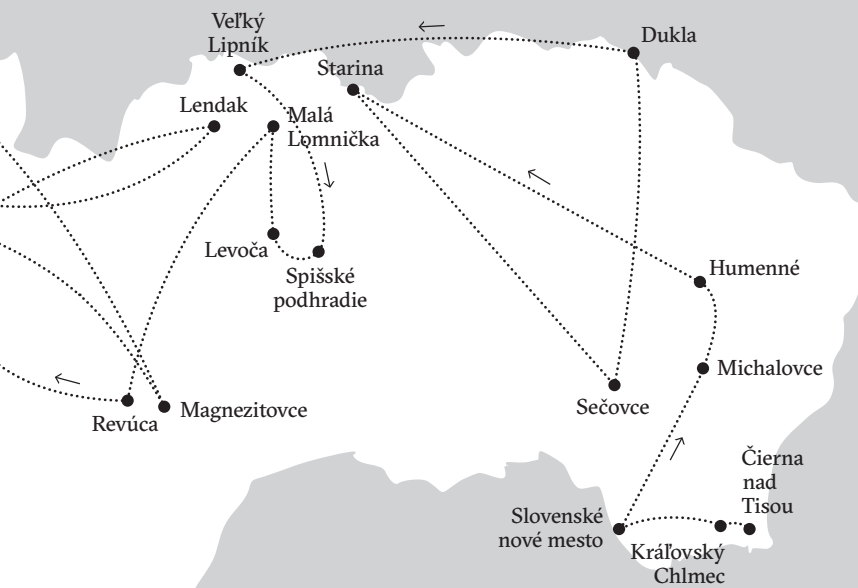
Banská
Štiavnica

Prievidza

Partizánske

Bratislava

Galanta



Copyright © Andrej Bán, 2018

All rights reserved.

Cover Art © Pavlína Morháčová

ISBN 978-80-89916-54-2

Publikáciu z verejných zdrojov podporil

Fond na podporu umenia

u. fond
na podporu
umenia

Kamarát, filozof Egon Gál, s ktorým sa často rozprávame o dôležitých veciach, mi raz opísal, ako funguje naša pamäť. Nie je to nijaká zbierka informácií, viac či menej presných, ale skôr príbeh o tom, čo sme zažili, príbeh, ktorý si naša pamäť vytvorila a poskladala tak, aby to bolo uveriteľné. S dobrým úmyslom nepodvádzať tak pokojne môžeme uveriť tomu, že sme zažili čosi, čo sme pritom nikdy nezažili (pre Egona dodám: Prepáč, ak som si tvoje slová zapamätal zle, ale aj moja pamäť tvorí iba príbehy).

V tejto knihe sú príbehy, ktoré som ako reportér spoznal a zažil v priebehu viac ako tridsiatich rokov. Sú to príbehy Slovenska.

Hneď na úvod musím povedať jednu vec – to, že nejde o vymyslené skutočnosti, o fikciu, nepovažujem za klad, ale ani za deficit tejto knihy. Napokon, vydavateľstvo Absynt, pre ktoré som ju napísal, prináša už niekoľko rokov reportážnu literatúru autorov prevažne zo strednej a východnej Európy, no čo je zvláštne – kniha o Slovensku doteraz chýbala. Čím to je? Nie som taký trúfalý, aby som si namýšľal, že poznám odpoveď. Môžem hovoriť iba sám za seba.

Až teraz, keď som sa pri písaní knihy ako-tak stíšil, uvedomujem si, že celé tie dlhé roky do zahraničia, aj do vojnových a konfliktných zón, necestujem, ale utekám. Utekám zo Slovenska. Je to čosi podvedomé. Akoby som mal túto krajinu v sebe raz a navždy uzavretú. Posledná kapitola, bodka. A bojím sa ten balíček, ten uzlík začať otvárať. Nie, nejde

o to, či to tu mám rád, samozrejme, mám. A nejde ani o to, že voči slovenskej realite som často tvrdý a kritický, veď práve to je, myslím si, prejav silného záujmu. Pristihol som sa však pri niečom oveľa horšom, pri ľahostajnosti. Alebo skôr – pri odcudzení.

Po tom, ako som v roku 2006, po sedemnástich rokoch práce, dokončil fotografickú knihu *Iné Slovensko*, som sa zaprisahával, že je to z mojej strany koniec. Koniec vzťahu, ako medzi ľuďmi. Rurálne atrakcie ma ako fotografa prestali zaujímať, príšerne sa to všetko opakovalo. Náboženské púte, folklórne slávnosti či výročia dejateľov spojené s muzikou, pivom a párkami. Všetky nové fotografie, ktoré som urobil, mi pripadali ako klišé. A najmä boli horšie ako tie predtým. Až vďaka vydavateľom z Absyntu, ktorí ma k tomu povzbudili, som vo vrstvách svojej pamäti začal odkrývať zapadnuté príbehy, vizuálne obrazy skryté v slovách. Často a rád som v poslednom čase dlho ležal v posteli alebo som aspoň zotváral oči – obrazy mi v hlave tiekli ako prúd rieky. Objavil som novú, mne dovtedy neznámu potrebu či skôr nutkanie – osvojiť si veľmi osobný príbeh Slovenska. Kniha, ktorú držíte v rukách, je záznamom môjho putovania, je to pomyselné *roadmovie* od východu na západ.

Samozrejme, ako všetko, aj táto krajina má svoj stred. Miesto, odkiaľ je všade najbližšie. V mojom prípade sa takýto bod nachádza v Čiernom Balogu, v idyllickej horehronskej dedine, kde som ako bratislavské dieťa trávil v drevenici starých rodičov každé leto. Práve tu, na Balogu, v osade Jergov, som sa naučil v tme kúpeľne vyvolávať filmy a zväčšovať čiernobiele fotografie. Babka mi nervózne klopkala na dvere: „Pod' sa už najesť!“ V jednej jedinej doline som spoznal mnohé príbehy susedov, ktorí sú už medzičasom na onom svete. Napríklad Józef od Šalátov, drobný šlachovitý starec,

ktorý celý život drel ako cestár. Józef nám kosil záhradu a robil všetky potrebné veci okolo domu, pretože, čo si budeme hovoriť, obaja moji starí rodičia boli ako lekári nepraktickí ľudia. Zdedil som to po nich.

„Irká, to vám odtekať nebude, tam je skala,“ zvolal Józef pri betónovej rúre, nad ktorou sme si chceli umývať zuby. Moja babka ho obvinila, že ju asi zle umiestnil.

„Náá, tak ste kázali,“ bránil sa a vravel, že ju dal presne tam, kde ukázala.

Alebo Števo Pôbiš, drevorubač a rodinný priateľ. Všetky brezy a smreký v našej záhrade doniesol na pleciach ako malé a zasadil ich. Keď ho raz babka dôrazne požiadala, aby si pri vstupe do úzkostlivo čistej a práve povysávanej chalupy vyzul špinavé smradľavé baganče, zháčil sa a po handelsky (Čiernobaločania sú potomkovia nemeckých osadníkov) mätko zvolal: „To bude horšô, ako keď som obúti.“

Napriek pekným spomienkam z detstva som neskôr Balog rozčarovaný opustil. Stalo sa to po tom, ako som sa dozvedel, že jedného suseda, alkoholika a domáceho tyrana, zabili raz v noci nožom pri jeho ďalšom útoku manželka s dospelým synom. Bezvládne telo zabalili do koberca, vyhodili z okna a zakopali rovno pred domom. Prišiel na to po dlhšom čase druhý sused, policajt, keď si všimol podozrivú vec – vymaľovanú kuchyňu, kde spod nánosov farby presvitali krvavé škvrny. Pod farchou dôkazov sa k hroznému činu priznali.

Ako mestské dieťa som v Slovenskom rudohorí trávil každé leto. Pred viac ako tridsiatimi rokmi sme s priateľom za päť dní prešli stokilometrový úsek legendárnej červenej značky Rudná magistrála, vedúcej z Muráňa na Detvu. Za celý čas sme nestretli živej duše, len na vrchole Klenovského Vepra (meno kopca súvisí s jeho tvarom, pripomína prasací chrbát) bola hlučná skupina českých turistov. Priateľ potom tragicky

zahynul na bicykli. Neskôr som tade putoval, aby som si uctil jeho pamiatku. S kamarátom Petrom nás v máji čakalo takmer tridsať kilometrov po Rudnej magistrále, zo Zbojskej cez Vepor na Tlstý javor. V batohoch sme mali spacie vaky, chlieb, konzervy, práškové džúsy, vitamíny, cereálne tyčinky, vodu a mapy. Krajinu som po dvadsiatich rokoch nespoznával, ľudia ju dokaličili. Občas prefrčali okolo džípy bez značiek a v nich podozriví chlapíci. Zazerali na nás. Všade samé polomy po kalamite či ťažbe, a tiež postreky proti hmyzu. Ako sme stúpali vyššie, krajina bola našťastie divokejšia, stromy mohutnejšie, les hustejší. V sedle Varta okolo nás preleteli motorkári v kombinézach a s helmami na hlavách. Na vrchol Vepra nám ostávalo štyridsať minút. Nad krajinou lietali krkavce. Konečne sme hore, výhľad takmer do Budapešti a stovky otravných múch. Stretli sme prvých ľudí. Pred zotmením sme dorazili k opustenej usadlosti Kysuca Uhliarka. Peter našiel pod divokou čerešňou miesto na spanie. Na ohni sme si v ešuse uvarili instantnú francúzsku polievku. Použili sme na ňu prevarenú vodu z napájadla pre dobytok. Spali sme na zemi, pod holým nebom, prikrytí celtou. Pomedzi konáre som do tretej pozoroval hviezdy.

Na tento príbeh z Rudohoria si spomínam aj preto, lebo jeho variáciu som zažil aj neskôr, keď som putoval, striedavo pešo a vlakom, cez hory aj doliny, od prameňa mýtickej rieky Hron pod Kráľovou hoľou k jeho sútoku s Dunajom neďaleko Štúrova. Tých necelých tristo kilometrov bolo, samozrejme, hrozne pomalých, a krajina pred mojimi očami sa menila iba neochotne. Inak to nešlo. Keby som šiel autom, nespoznal by som to, čo každú, nám dostupnú krajinu vyplňa a bez čoho by bola len pustatinou – ľudí.

Na tejto púti ma raz nadránom, v spacom vaku kdesi v hlbokých lesoch pri Žiari nad Hronom, zobudil prenikavý zvuk fabrickej sirény, ktorá pred šiestou zvolávala robotníkov na

šichtu do hlinikárne. Neodolal som vábeniu sirén a zišiel dole. Prešiel som pritom cez mŕtvu dedinu Horné Opatovce, ktorú za socializmu, po vybudovaní fabriky, museli úplne vystá-hovať. Jej obyvateľom totiž pre zamorené životné prostredie vypadávali vlasy a zuby. Bol to zážitok ako z katastrofického filmu, pre mňa dovtedy nepoznaný.

V roku 1992, keď sa schyľovalo k čomusi, čo málokto chcel, k deleniu Československa, som do týchto zvláštne nehostin-ných končín prišiel ešte raz. S kolegom, reportérom z Prahy, sme v Ladomerskej Vieske, ďalšej (tentoraz živej) dedinke vedľa hlinikárne, vyhľadali Milana Mečiara, premiérovho brata. Silné gény sa nezaprú. Napriek vekovému rozdielu pôsobil ako jeho dvojča; podobne hustá štica tmavých vla-sov, podobné bokombrady, aké dnes už nadobro vyšli z módy, podobne divý pohľad, výrazná sánka aj veľké, silné gestá. Bol na počudovanie zhovorčivý. Popili sme spolu mnoho vodiek či borovičiek. Podvečer, u seba v obývačke rodinného domu, nám Milan, s ktorým sme si potykali, vraví: „Chlapi, Boha vášho, keď zle napíšete o Vladovi, zvesím túto pušku zo ste-ny a nájdem si vás!“

Na tieto miesta sa vraciam aj v roku 2016. Po voľbách, v kto-rých sa dostali do parlamentu fašisti a neonacisti zo strany Kotleba ĽSNS, ma oslovil skvelý človek, architekt pôvodom z Brezna, Michal Karako. Podobne ako ja, aj on bol znepo-kojený tým, čo sa stalo. S ďalšími kamarátmi sme založi-li občiansku iniciatívu *Zabudnuté Slovensko* a v regiónoch s najvyššou podporou tejto strany začali organizovať dis-kusie o extrémizme, otvorené pre širokú verejnosť. Atmo-sféra na nich postupne hustla, začali prichádzať aj samotní kotlebovci. Schyľovalo sa ku konfliktom, ktorým sme však zakaždým predišli tvrdou, no slušne vedenou debatou. Tú sme požadovali aj od chlapcov a dievčat v zelených mikinách



s logom partaje – vtedy to bol ešte rovnoramenný kríž, silno pripomínajúci symboliku neslávných Hlinkových gárd z obdobia druhej svetovej vojny (neskôr tento symbol ĽSNS s argumentom, že nie sú fašisti, zmenila, čo je ďalší absurdný dôkaz o ich úzkom duševnom obzore). Na debata sa s nami z prítmnia zadného radu kultúrneho domu ustavične hádal mladý muž, ktorý sa predstavil ako okresný šéf ĽSNS. Zistil som si jeho meno – Rastislav Kysel’.

Uplynulo pár týždňov. Je trinásty marec, deň pred výročím vzniku vojnového slovenského štátu. Vravím si, že táto krajina sa vyznačuje prebytkom rozličných výročí a ich osláv či, naopak, oplakávaní. Dopoludnia stojím v areáli prevádzky na okraji Ladomerskej Viesky. Okrem mňa je tam iba jeden človek, nazvem ho plnič plynu, podľa toho, čomu sa venuje – plní plyn. Okresný šéf strany Kotleba ĽSNS, ktorého už poznám z diskusie, vymieňa plynové bomby, prázdne za plné. „Na stráž!“ povie Kysel’ každému vodičovi nákladiaka. Pozriem im do tváre, nie sú ani trochu prekvapení, zrejme ho už poznajú. „Veď čo? Nie je to trestné,“ mykne plnič plynu plecóm. Stojí tam osamelý, dokonale splynul s prostredím. Asi ako Rudolf Hrušínský s krematóriom v skvelom filme Juraja Herza *Spalovač mrtvol*.

„Viete, mnohí moji príbuzní zahynuli v koncentrákoch,“ vravím mu.

„Ako to viete?“

„No, nevrátili sa po tom, čo ich tam odviekli.“

„A čo ak odtiaľ odišli a iba vám nepovedali, kde žijú?“

Vypleštím oči. Sú chvíle, keď mi je zrejme, že diskusia, akokoľvek dobre mienená a neagresívna, narazila na svoje hranice. Argumenty sa prosto minuli. Jediná otázka, ktorú si v duchu kladiem, je tá, či odídem bez toho, aby som mu povedal čosi riadne od pľúc. Usúdím, že je to zbytočné.

Neskôr, keď ma stred Slovenska omrzelo, vydal som sa na potulky po celej krajine. Mnohým sa zdá kniha *Iné Slovensko* nemilosrdná. Neskrývam, veľa útechy neposkytuje. Dôvodom je moje poznanie, že pravdivejšie ako hlavné javisko je obyčajne zákulisie. Epilógom folklórnych a iných slávností sú všadeprítomní ožrani, ktorí vyblakujú „valáskááá póstává, va va va va“. Dohrou banických osláv je na mol spitý chlap ležiaci ráno na Trojičnom námestí v Banskej Štiavnici. Dvaja hostia penziónu *Andy* vo warholovských Medzilaborciach močia priamo pri bráne, čím pripomínajú sošky levíkov strážiacich vchody do šľachtických sídiel. Mariánski pútnici sa v roku 1991 vozia do Šaštína-Stráží na škodovkách až ku kostolu na kopci. K tomu istému, pri ktorom o desať rokov vznikne motokrosová dráha. Bodrá Slovač sa na tom všetkom zrejme dobre zabáva. Etnológmi, folkloristami a príčinnými publicistami opakovane vnucovaná verzia „toho pekného“ Slovenska je podvod. Ešte nikdy neboli tieto dva svety, svet tradícií a svet reality, od seba tak vzdialené. Folklor sa konzumuje spoločne s langošmi a pivom.

Vo Vlkolínci, dedinke zapísanej na zoznam UNESCO, žije ešte po roku 1989 páter Paľko Horský, asketicky chudý rehoľník, ktorý sa zbližil s tromi tuctami starousadlíkov do takej miery, že im ako vyučený elektrikár opravoval aj televízne antény. Spolu s ním odchádza starý svet, čo si uvedomuje aj kamarát Tóno Sabucha, jeden z posledných mužov v dedinke, ktorú čaká v lepšom prípade osud chalupárskej kolónie, kde sa tvrdí chlapi živia stružlikaním rekvizít pre turistov. Môžete namietat, že chvályhodné je už len samotné úsilie zachrániť posledné zvyšky „toho starého a pôvodného“ a že aj iné krajiny zápasia s vymazávaním pamäte. Naša krajina a naše pamiatky však pripomínajú prostitútky na krátkodobú zábavu, bytosti zbavené dôstojnosti. A môže to byť azda inak? Môžu byť vymierajúce Tatry zaplnené opäť pastiermi oviec?

Môže byť Štiavnica znovu plná baníkov, tak ako v stredoveku? Vidím, že Slováci už dávno nie sú bohabojným národom, ale skôr akýmsi novopohanským spoločenstvom. Dlho sme sa nemali tak dobre v zmysle materiálnom, to však plodí zničujúcu pýchu. Slovensko a jeho najvzácnejšie entity nám skutočne miznú pred očami, s folklórom to však má spoločné iba pramálo. Dôslední ochranári a pamiatkari sú podľa mnohých politikov brzdou rozvoja, tí istí politici však zároveň vystupujú ako hovorcovia developerov. Ak sa chcete pozrieť, čo nás čaká na ceste k prosperite, zájďte si niekedy na jazeru Počúvadlo v Štiavnických vrchoch. Do hotela *Topky* sem pravidelne zväžajú dobre živených, bezstarostných dôchodcov z Rakúska a Nemecka. Plavia sa na lodičkách, opekajú si prasiatko, zabávajú sa, spievajú, pijú – lacnejšie ako v Alpách.

A kam budeme chodiť my?

* * *

Opäť myslím na Egona, pamäť nie je milosrdná. Nie zlá pamäť, skôr zlé svedomie plodí milosrdné zabúdanie. Preto sa spomienky na socializmus dolujú tak ťažko. Vtedy ešte neboli mobily ani internet. Články sa v redakcii písali na písacom stroji a používal sa na to hlavičkový papier. Preklepy sa neodstraňovali jednoduchým kliknutím myšou na počítači, ale náročne, ručným zatieraním bielou farbou.

„Skurvená Leninova mládež,“ hromzí šéfredaktor. Je sparné letné ráno roku 1988 a my si na žltej redakčnej dácii prerážame cestu smerom na Popradské pleso. „Vidíš ho?“ ukáže mi na staršieho chlapíka v turistickom oblečení, ktorý sa štvorá do kopca. „Toho budeš fotiť, to je súdruh Pezlár.“ Začína sa Medzinárodný výstup mládeže na Rysy po stopách Vladimira Iljiča Lenina. Šéf zvykne v stave rozčúlenia zvolať:

„Vyfajčím ich ako Ameriky!“ Často sa správa ako hulvát. Na výjazdovej porade kdesi pri Dunaji obťažuje na balkóne mladú stážistku z Moskvy. Tá je v šoku a chce utiecť. Šéf kedysi robil tlačového tajomníka predsedu Slovenskej národnej rady. Áno, presne toho, čo sa po Novembri '89 sám zastrelil, ako jediný z tých najvyšších. Šéf tvrdí, že vie, o čom si s kolegami telefonujeme. Raz poslal jedného z nich, dobrého človeka a fotografa, dnes už, žiaľ, nebohého, na náboženskú púť do Šaštína. Mal fotografovať najmä tváre ľudí. Po návrate spracovával filmy, zatiaľ čo ho už u šéfa čakali dvaja páni v kabátoch. Eštebáci, ako vo filme. Musel im odovzdať všetky negatívy. Nezabudnem, ako ma raz, tuším v roku 1988, poslal šéf za trest „do vyhnanstva“, čo znamenalo stáž na okresnom výbore Socialistického zväzu mládeže vo Vranove nad Topľou. Po nociach som tam čítal Kafkov *Proces* a vypisoval blížkym zúfalé listy.

Chceme, preto zabúdame. Nemusíme, iba chceme. Je úsmevné pozorovať, ako sa kariéra mnohých, dnes rešpektovaných osobností, päťdesiatnikov či šesťdesiatnikov, začína v ich životopisoch rokom 1989. Bod nula. Predtým? Nič, temno, šero. Akoby aj samotná doba, nielen ľudské oči, bola svedkom zlyhaní. Svedkom donášačov, oplzlých šéfov, čo vám na porade pred všetkými chrstli do tváre: „Povie sa súdružka, nie pani!“

Utešujeme sa, že sa to už nevráti. Tejto ilúzii podliehame aj preto, lebo sme neskapali od hladu a biedy, netýrali nás za názor a presvedčenie vo väzniciach (lebo sme ho vlastne ani nemali), a aj noviny a časopisy sa písali zbabelo, iba tak medzi riadkami. My sme vedeli, že komunisti osedlali skapínajúceho koňa, oni zase tušili, že sa to už dlho neudrží. Mernou jednotkou statočnosti boli ironické poznámky a dvojzmyselné či trojzmyselné úškľabky. Až na pár statočných nablízku neboli disidenti ani hrdinovia, iba samí pozéri a oportunisti.

Televízny Indián bol občanom Juhoslávie a jediným západným emigrantom smerom na Východ bol občan Nemeckej demokratickej republiky, americký spevák Dean Reed. Aj jeho albumy, vtedy to bol ešte poctivý čierny vinyl, predával Opus na Leningradskej (dnes Laurinskej) ulici.

Tá doba vôbec nebola vtipná, úsmevné však boli jej marginálie. Na Západ jazdili iba vyvolení a preverení, tí ostatní, najmä Bratislavčania, si užívali privilegovanú možnosť pozerat rakúsku televíziu. Správy *Zeit im Bild* o siedmej večer slúžili ako domáci kurz nemčiny. Paul Lendvai bol zvestovateľom slobody, ktorá je na dohľad. Tieto a iné príbehy tvoria mozaiku strnulosti, je to skôr Kundera ako Kafka. Roly tej hry sa rozдали už na začiatku, a tak ako v nevydarenom filme alebo v sovietskych perestrojkových eposoch bolo od začiatku do konca jasné, kto sú dobrí a kto zlí chlapi. Tí prví vtedy neboli príliš dobrí a presne vedeli, pokiaľ môžu zájsť, ako pes uviazaný na reťazi. Označovali si svoje teritórium, zasmradili si ho výhovorkami. Tí druhí boli na páchanie bytostného zla príliš zbabelí. Najťažším previnením bolo demaskovanie.

S kamarátmi som vtedy robil na internáte v Horskom parku Divadlo hudby, z archaických projektorov sme premietali audiovizuálne pásma o Laurie Andeson či Bobovi Dylanovi. Z filmových klubov, kde sme mohli vidieť všetky skvelé filmy Ingmara Bergmana, sa chodilo do nočného bufetu *Tempo*. Namiesto McDonalda bol vtedy v centre Bratislavy „mliečak“, oslintaný, no čudne prívetivý mliečny bar. Vo francúzskej predajni som si kupoval silné tmavé gitanesky a gau-loisky, ktoré som večer tajne fajčil v posteli, odklepkávajúc popol do obalu od filmu. Počúval som pritom na kotúčovom magnetofóne Erika Satieho, Phila Glassa alebo Steva Reicha.